Jan Křivan

Teoretické nástroje pro kategorizaci a funkční explanace vztahů v jazyce

Oponentský posudok

Hneď na úvod je vhodné zdôrazniť, že dizertačná práca Jana Křivana predstavuje veľmi kvalitný príspevok k teórii i praxi jazykových kategórií a kategorizácie v lingvistike. Domnievam sa, ze táto praca, podobne ako prevažná časť typologického bádania, je príbehom o hľadaní najvhodnejšieho metodologickeho prístupu, ktory dokáže zohľadnit fascinujúcu variabilitu vnútornej štruktúry prirodzených jazykov vo všeobecnosti a jazykových kategórií špeciálne, ako na to poukazovali už americkí deskriptivisti počínajúc Boasom, Sapirom, Whorfom atď. Sám Boas pri popise indiánskych jazykov upozorňoval na to, čo si veľmi dobre uvedomuje aj Jan Křivan, keď odkazuje na Haspelmathove konštatovanie, že lingvisti (nezávisle na teoretickém založení) majú často tendenciu pracovať s kategóriami ako vopred danými entitami.

Na druhej strane, aj napriek spomínanej rozmanitosti existujú mnohé systematické podobnosti na rôznej úrovni štruktúry jazyka a v rôznej miere zovšeobecňovania. Tento zdanlivy rozpor je o to zložitejší, ze hranice jazykových kategórii ale i jednotlivých jazykových rovín, hranice slov či hranice významov jazykových jednotiek a konštrukcií sa niekedy rozplývajú pred našimi očami, takže tradičný aristotelovský jasný obraz jazykových kategórií so zreteľnými hranicami sa stráca a hranice sa stierajú, čo kognitívni lingvisti označujú termínmi *fuzzy boundaries* resp. *fuzzy phenomena*. V tejto súvislosti rád svojim študentom citujem slová známeho britskeho typológa Francisa Katambu:

Medzijazykové porovnávanie je … zložité, pretože tá istá kategória (napr. deminutívum) môže byť flektívna v jednom jazyku a derivačná v inom jazyku. Ak je teda určitá kategória v jednom jazyku flektívna, nie je možné s určitosťou predpokladať, že v ďalšom jazyku bude taktiež flektívna. A čo je ešte horšie, ten istý affix môže v tom istom jazyku fungovať flektívne i derivačne (Katamba 1993: 212).

Na tomto pozadí sa Jan Křivan sústreďuje na teoretické otázky kategorizácie ako metodologického východiska pre svoj empirický jazykový výskum. V tejto časti autor preukazuje veľmi dobrý prehľad o najnovších smeroch bádania v predmetnej oblasti ako aj zvládnutie a pochopenie najnovšej teoretickej literatúry (v tejto súvislosti si len dovolím upozorniť na zaujímavé prácu R. Bearda (1995), ktorý v rámci svojej Lexeme-morpheme base morphology naznačuje spoločný IE základ 44 derivačných a flektívných kategórií, ako aj na inšpiratívnu monografiu B. Szymaneka (1988)). Křivanov náčrt prístupov jednotlivých teoretických škôl k problematike kategorizácie svedčí o preniknutí do myšlienkovej podstaty týchto prúdov. Dôležité je, že Křivan ju dokáže nielen prezentovať veľmi zrozumiteľne, ale aj komentovať, pokazovať na silné i slabé stránky a vyvodzovať relevantné závery, ktoré sú následne základom empirického výskumu. Toto je snáď najcennejšia črta práce: jej autor nielen interpretuje, ale dokáže tvorivo, samostatne a kriticky vyhodnocovať poznatky a teoretické závery rôznych autorov a následne ich veľmi konzistentne aplikovať na vlastný výskum. Je to kľúčový moment pre úspešnú lingvistickú prácu, keďže v teoretickej literatúre sa stretávame niekedy s pomerne jednostrannými názormi (ako príklad uvediem tvrdenie o nadbytočnosti konštrukčnej ikonicity - termín používaný v Natural Morphology. V zavislosti of zamerania typologického výskumu umožňuje princíp konštrukčnej ikonicity identifikovať prototypické prejavy určitej kategórie; podobne nemožno súhlasiť s Haspelmathovým názorom citovaným v práci, podľa ktorého „gramatický morfém má vágní abstraktní význam. Žádné z funkcí, které mohou být sémanticky rozlišeny, nejsou lingvisticky signifikantní, protože se vyjevují až interakcí s kontextem. Jinými slovy, neexistují odlišné konvenční smysly, ale jen různá užití.” Extrémnym predchodcom tohto poňatia je Beard (1995).

Dôležité je, že, ako poznamenáva Jan Křivan, “každý kategorizační model dokáže vystihnout jen část informace o jazyce (zachytí jen některé jazykové vlastnosti a jiné zcela opomíjí). Není možné principiálně stanovit, která kategorizace je správná a která nikoliv, je však možné hovořit o tom, který způsob kategorizace více naplňuje konkrétní vědecké cíle, tj. který je vhodnější pro poskytnutí odpovědí na dané výzkumné otázky.”

V tejto súvislosti chcem zdôrazniť, že nie je podstatné, či čitateľ alebo oponent

dizertačnej práce úplne súhlasí s každým teoretickým princípom autora – každý z prístupov, ktoré autor predstavuje (ale i ďalšie koncepcie) – má svoje prednosti i nedostatky. Relevantné z hľadiska hodnotenia práce sú tvorivé, systematické a racionálne zdôvodnené teoretické úvahy ako aj ich dôsledné aplikovanie v empirickom výskume.

Z toho dôvodu nemienim diskutovať o predloženej teoretickej koncepcii ako celku, ktorá je adekvátne vysvetlená a zdôvodnená. Skôr sa v svojom posudku zameriam na niektoré čiastkové otázky ako námet na diskusiu počas obhajoby.

1. Autor hovorí o systematických konstrukčných podobnostiach posesívnych konštrukcií (s. 18 a 203). Moja otázka je, či autor uvažoval o previazanosti typov týchto konštrukcií na morfologické typy jazykov, a či podľa neho tu existuje nejaká korelácia.
2. Chcel by som požiadať autora o vysvetlenie, prečo v svojej dizertačnej práci vychádza z intuitivneho predteoretického poňatia kategórie posesívnosti, kdeže táto je uz dlhodobo etablovaná v lingvistickom bádani.
3. V diskusii o Kellerovej koncepcii *neviditeľnej ruky* nachádzme poznámku o racionálnosti ľudského správania v komunikácii, keď Křivan uvádza, že analogicky s racionálnym ekonomickým správaním je možné uvažovať o podobnom správaní človeka v komunikácii (teda že racionalita človeka je velmi podobná racionalite v ekonomickom správaní). V tejto súvislosti asi treba vzniesť námietku. Jazyk určite nie je možné považovat za "racionálny" systém ani v zmysle vynaloženia minimálneho úsilia na dosiahnutie maximálnych cieľov ani z hľadiska množstva komunikačných šumov a nedorozumení, nesprávnej interpretácie i nezrozumiteľných prejavov v bežnej komunikácii, čo pochopiteľne súvisí jednak so systémovou rovinou jazyka (sémantická i gramatická synonymia, homonymia, polysémia, nepravidelnosti v gramatickej štrukltúre jazyka) ale aj s celým radom mimojazykových faktorov.
4. V súvislosti s ekonomickou analógiou a princípom minimálneho úsilia treba poukázať aj na to, že v jazyku je to troche odlišné, keďže tu pôsobia (na všetkých úrovniach jazyka) protikladné tendencie: tendencia k ekomomii výrazu a tendencia k sémantickej

transparentnosti, ktoré sú odrazom odlišných preferencií hovoriaceho a počúvajúceho resp. pisateľa a čitateľa. Ich zosúladenie je problematické a neúspech v tejto oblasti sa často premieta do vyššie spomenutých komunikačných šumov.

5. Tretia poznámka k teórii neviditeľnej ruky sa týka tvrdenia na s. 42, že "činnosti mluvčích, které probíhají na mikro-úrovni, tvoří dohromady na makro-úrovni celek, který nikdo z uživatelů jazyka nezamýšlel (přesto nutně-kauzálně nastane). Nie je to celkom pravda, keďže to neplatí na všetkých úrovniach. Napríklad v rovine utvárania nových pomenovaní sa činnosť hovoriacich na mikroúrovni (utváranie nových slov) prenáša zámerne na makroúroveň jazyka. Je síce pravda, že "se společnost (obvykle) nepotřebuje připravovat na zmizení či vznik … slova", avšak, na druhej strane, nové slová sa utvárajú so zámerom ich využívania na makroúrovni. A ďalej, mnohé nové slová, napríklad nové primárne kompozitá v angličtine, konvertované pomenovania, ale aj sémantické posuny slov sú často významovo neprediktabilné na individuálnej úrovni (mimo relevantného kontextu, ale niekedy aj v rámci relevantného kontextu. Individuálni užívatelia jazyka, nielen odborného, sú teda v stave neustáleho "pripravovania sa" na používanie nových jazykových javov.
6. Analýza v empirickej časti je premyslená, podrobná a komplexná, berie do úvahy nielen jazykové ale aj mimojazykové faktory, všíma si hraničné prípady. K tejto časti mám jednu drobnú a jednu zásadnejšiu poznámku. Prvá sa týka tvrdenie, že konštrukcia *Pavlovo bránení* je konštrukcia reanalyzovateľná ako posesívna konštrukcia. Toto hodnotenie sa mi javí ako ťažko resp. dosť násilne zdôvodniteľné. Ide tu z môjho pohľadu zreteľne o agensiálny alebo paciensiálny význam. Tento prípad, ale aj niektoré ďalšie, napr. *tátova sestra*, naznačujú, že aj v tomto prípade máme do činenia s problémom šírky vymedzenia skúmanej kategórie s nie jednoznačne vymedziteľnými hranicami (*fuzzy boundaries*).
7. Druhá poznámka sa týka problemu výpočtu productivity. Ide o lingvisticky zaujímavú otázku, keďže doposiaľ sa nenašlo jej uspokojivé riešenie. Poukážem na niekoľko problémov Baayenovho prístupu, ktorý sa zakladá na usúvzťažnení produktivity ako systémového javu a frekvencie ako parolového javu. Bol by dobré, ak by doktorand zaujal stanovisko k výhradám, ktorým táto metóda čelí v podstate od svojho vzniku (viď napr.

Bauer 2001, Plag 1999, van Marle 1992) ako aj z pohľadu onomaziologického prístupu k jej výpočtu (Štekauer 2005, Körtvélyessy a Štekauer 2015). Ide mi o to, nakoľko sa uvedené výhrady dotýkajú výskumu v predloženej dizertačnej práci.

- Jedným z problémov (nielen tejto metódy) je, že výpočet produktivity sa opiera o „skutočné slová“, ale nikto nevie tento pojem definovať v protiklade k potenciálnym slovám (ďalší príklad *fuzzy phenomenon*).
- Výrazná závislosť od veľkosti, kvality a vyváženosti (vo všetkých smeroch) korpusu, ktorý jednoducho nemôže obsahovať všetky *skutočné* slová, aj keby sme tento pojem vedeli zadefinovať.
- Produktivita (nielen) v Baayenovom poňatí hovorí iba o minulom stave.
- Ktoré slová sa majú považovať za hapax legomena, nie je celkom jasné. Pre ilustráciu, Bauer sa pýta či napr. *underdevelopment* je hapaxom alebo tokenom slova *development*?
- Ďalej si môžeme položiť otázku, prečo sa za indikátor produktívity považujú iba slová s jedným výskytom: v dostatočne veľkom korpuse to môžu byť aj slová s frekvenciou 2, 3, 4,… A kde vlastne položiť hranicu?
- Z onomaziologického hľadiska, ktoré umožňuje skúmať produktivitu jednotlivých onomaziologických typov, spočíva zásadný nedostatok Baayenovho prístupu v tom, že umožňuje brat do úvah iba afixálne procesy, zatiaľ čo ostatné slovotvorné procesy sa nezohľadňujú. Dôsledkom tejto skutočnosti je, že Baayenova metóda výrazne skresľuje výsledky, keďže neberie do úvahy konkurenciu rôznych typov participujúcich na utváraní pomenovaní v rámci určitej sémantickej kategórie.
- Z hľadiska frekvencie výskytu je možné si klásť ďalšie otázky: Akú úlohu hraje polysémia/homonymia afixu? Akú úlohu zohrávajú sociolingvisticke faktory, ako je vek užívateľov jazyka, ktorí tokenovú aj typovú frekvecniu zreteľne determinuje? A čo vzdelanie? A ako je to s psycholingvistickým faktorom verbálneho a neverbálneho kognitívnerho typu užívateľa jazyka? Ako je to v bilingválnom prostredi, často velmi početnom, ako napr. na maďarsky hovoriacom juhu Slovenska. Tieto a mnohé ďalšie

faktory ovplyvňujú frekvenciu i produktivitu. Samozrejme, tieto otázky ďaleko presahujú ciele predloženej dizertačnej práce, ale určite stoja za úvahu.

8. Z hľadiska výsledkov, ktoré sa získali z korpusu, by možno stálo v budúcnosti za námahu ich porovnanie so situáciou na systémovej rovine jazyka.
9. Na s. 169 Jan Křivan konštatuje, že medzi lingvistami neexistuje zhoda, či stupňovanie je záležitosťou flektívnej alebo derivačnej morfológie. V poslednom období som sa sám pomerne intenzívne venoval skúmaniu hraníc medzi flektívnou a derivačnou morfológiou z medzijazykovej perspektívy. V súvislosti so zameraním časti výskumu Jana Křivana na kategóriu komparatívu a superlatívu je možné nasledovné zamyslenie nad analógiou komparácie a evaluácie. Ak sa evaluatívna morfológia definuje ako oblasť morfológie, ktorej kategórie sú založené na odchýlke od štandardnej hodnoty (default value) v rámci kognitívnych kategórií substancie, deja, kvality a okolnosti (Körtvélyessy 2015), potom niektoré kategórie, ako je napríklad aj komapratív a superlartív, je možné vnímať ako evaluatívne (a v tomto zmysle derivačné), keďže aj v tomto prípade ide o odchýlku od štandardnej hodnoty vyjadrenej positívom. Aký je postoj autora tejto práce k týmto úvahám vo väzbe na jeho výskum?
10. Problém zaradenia komparácie nemožno skúmať bez odpovede na otázku, čo je nové slovo. Väčšinou sa pozronosť pri snahe o vymedzenie hraníc medzi deriváciou a fleksiou upriamuje na formálne hľadiská. Ak vsak berieme do uvahy základnú funkciu derivácie, ktorou je tvorenie nových pomenovaní, musime si položiť otazku, kedy hovorime o novom slove. Možno by tu bolo vhodné uviesť analógiu s *pluractional nouns*, ktoré popri plurálnosti vyjadrujú aj sémantickú kategóriu ditributívnosti či iteratívnosti - na rozdiel od flektívnej kategórie plurálu. V pripade komparácie tu nejde len o vyjadrenie komparatívu a superlatívu, ale zároveň aj o vyjadrenie vzťahu k štandardnej kvantite: viac/menej kvantity v kognitívnej kategórii Kvalita.
11. Snáď jediná vec, ktorá ma v práci skutočne ruší, je nadmiera explicitnosti (či podceňovanie čitateľa?), ktorá je vhodná do učebnice, nie však do vedeckej práce. Uvediem niektoré priklady:

- souběžně s tím nahlíží způsoby vyjádření tohoto konceptu z typologické perspektivy (tj. jsou srovnávány s vyjádřeními v dalších jazycích).
- Pokud se na věc podívám pre-teoreticky (z hlediska toho, co se posesivitou míní v běžném jazykovém užívání)
- vymezení všech jevů, které pod posesivitu (vlastnictví, přináležitost) náleží,
- tedy pomocí vlastního metajazyka: *jazyka o jazyce*
- pre-teoretické jazykové vymezení (založené na intuitivní představě úzu)
- Oba body by měly být v pracích lingvistů kompatibilní a propojené anebo aspoň propojitelné (vzájemně se doplňovat)
- Na tomto základě lze vytvářet mezijazykové i specificky jazykové generalizace, pro které pak lze v další fázi hledat jejich možná vysvětlení (explanace)
- Pomocí analytického (opisného) způsobu

12. Nerozumiem tiež, prečo je otázka *proč jazyk vypadá tak, jak vypadá* (*why the language is the way it is*) (s. 27) v angličtine. Je to citát? Ak áno, chýba odkaz na zdroj.

13. A napokon, na Langackera by sa snáď nemalo odkazovať cez Riemera ale bolo by vhodné ho citovať priamo. Je to dostupný zdroj.

Na základe uvedeného hodnotenia považujem predloženú dizertačnú prácu za veľmi kvalitný príspevok k skúmaniu jazykových kategórií, a to tak v rovine teoretickej ako aj v rovine praktického výskumu. Na základe tohto hodnotenia odporúčam Janovi Křivanovi po úspešnej obhajobe práce udeliť titul PhD.

Použitá literatúra

Bauer, Laurie. 2001. *Morphological Productivity*. Cambridge: CUP.

Beard, Robert E. 1995. *Lexeme-Morpheme Base Morphology. A General Theory of Inflection and Word Formation*. SUNY Series in Linguistics. State University of New York Press.

Körtvélyessy, Lívia. 2015. *Evaluative morphology from a cross-linguistic perspective*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.

Körtvélyessy, Lívia and Štekauer, Pavol. 2015. Word-formation strategies: semantic transparency vs. formal economy. In: L. Bauer, L. Körtvélyessy and P. Štekauer (eds.), Dodrdrecht: Springer.

Marle, Jaap van. 1992. "The Relationship between Morphological Productivity and Frequency: A Comment on Baayen's Performance-oriented Conception of Morphological Productivity."

In: G. E. Booij and J. van Marle (eds), *Yearbook of Morphology* 1991. Dordrecht: Kluwer, 151-163.

Plag, Ingo. 1999. *Morphological Productivity. Structural Constraints in English Derivation.* Berlin – New York: Mouton de Gruyter.

Štekauer, P. 2005. "Onomasiological Approach to Word-formation." In: P. Štekauer and R. Lieber (eds.), *Handbook of Word-formation*. Dordrecht: Springer

Szymanek, Bogdan. 1988. *Categories and Categorization in Morphology*. Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.

V Košiciach, 23. apríla 2015 prof. Dr. Pavel Stekauer, DrSc.